

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.3.435

UDK 930.1:94(497.6 Brčko=411.16)

Primljeno: 10. 10. 2023.

Pregledni rad

Review paper

Enes Pašalić

SUSRET SA ZLOM KROZ MONOGRAFIJU *TRAGOM BRČANSKIH JEVREJA* TAMARE VIJOGGLAVINI MANČIĆ

U izdanju Službe za arhiv, Odjeljenja za javni registar Vlade Brčko Distrikta BiH i Jevrejske zajednice BiH objavljena je 2022. godine monografija *Tragom brčanskih Jevreja* autorice Tamare Vijoglavini Mančić. Riječ je, za brčanske prilike, o rijetkoj publikaciji koja na pregnantan, slikovit, dobro dokumentovan i metodičan način, vraća iz zaborava tragičnu sudbinu Jevreja, koji su dali značajan doprinos privrednom i kulturnom razvoju ovoga grada, i koji su, u jednom historijskom trenutku, najbrutalnije eksterminirani sa brčanskih prostora. Danas u Brčkom nema tragova njihovog obitavanja, kao ni „mjesta sjećanja“ na njihovu tragičnu sudbinu. Kao takva, monografija *Tragom brčanskih Jevreja* je dobra historiografska minijatura otimanja od zaborava prisustva Zla na ovim prostorima. I mnogo više od toga. Jer na njenim „mjestima šutnje“ očitava se nedostatak sopstvene slobode da se suočimo sa Zlom u sebi i oko sebe. A od Zla se ne može pobjeći, jer je ono uvijek potencijalno u nama. Zlu se moramo suprotstaviti, i u nama i oko nas. Stoga ova „mjestima šutnje“ zahtijevaju mijenjaje sopstvenog egzistencijalnog pozicioniranja. U protivnom, novo Zlo je pred vratima, sa čijim dolaskom ćemo ponovo biti ili žrtve ili zločinci. Ili, i jedno i drugo.

Ključne riječi: Jevreji; historiografija; sjećanje; mjesta šutnje; Zlo; eksterminacija; genocid; radikalno zlo; slobodna volja

U izdanju Službe za arhiv, Odjeljenja za javni registar Vlade Brčko Distrikta BiH i Jevrejske zajednice BiH objavljena je 2022. godine monografija *Tragom brčanskih Jevreja* autorice Tamare Vijoglavini Mančić. Riječ je, za brčanske prilike, o vrijednoj i rijetkoj publikaciji. Ne ulazeći dublje u ideološki i normativno-pravni kontekst

genocida nad Jevrejima, ova monografija na pregnantan, slikovit, dobro dokumentovan i metodičan način, vraća iz zaborava tragičnu sudbinu ovoga naroda koji je, u jednom povijesnom trenutku, najbrutalnije eksterminiran sa brčanskih prostora. Danas u Brčkom nema tragova njihovog obitavanja, kao ni „mjesta sjećanja“ (*lieux de mémoire*) na njihovu tragičnu sudbinu.

Na više od 200 stranica ove monografije, kao na filmskoj traci, prikazuje se povijest brčanskih Jevreja, od doseljavanja u 19. stoljeću, do njihovog fizičkog nestanka 1941. godine. Taj međuperiod od dolaska Jevreja, prvo Sefarda iz susjednih gradova, pa onda i Aškenaza iz srednje i istočne Evrope, do holokausta, u knjizi je dokumentirano i pitoreskno prikazan kao povijesna biografija jednog naroda na određenom prostoru, od prilagođavanja lokalnom načinu života, učenja bosanskog jezika i poštivanja bosanske kulture, do formiranja sopstvenih nacionalnih i vjerskih institucija, kao što je Bogoštovna jevrejska općina Brčko. Dokumentovano i slikovito je prikazano rađanje, odgajanje i obrazovanje novih pokoljenja Jevreja u Brčkom, javni i politički angažman istaknutih pojedinaca, različitih profesija i obrazovanja. Posebno su predstavljene pojedine jevrejske porodice, njihovo harmonično uklapanje u bosansku zajednicu, ali uz očuvanje sopstvenog identiteta koji je postao sastavni dio bosanske (brčanske) kulture. A onda je 1941. godine u Brčkom oživjelo Zlo i Jevreji su u korijenu uništeni. Prvo fizički, zatim materijalno, kulturno i duhovno. Jevreja više nema u Brčkom, kao ni mjesta sjećanja na njihovo prisustvo.

Osim što ova monografija predstavlja pionirski i na arhivskoj građi zasnovan historiografski prikaz života i stradanja Jevreja u Brčkom, jer takvih radova do sada nismo imali¹, bilo bi polemički provokativno i intelektualno poticajno istaknuti njene dvije, implicitne, karakteristike koje mogu iz lokalne perspektive potaknuti dodatna naučna istraživanja od šireg značaja.

Prva je metodološke prirode i odnosi se na određene metode i tehnike prikupljanja i sređivanja arhivske građe i njenog korištenja u predstavljanju života i zločina genocida nad Jevrejima u Brčkom. Nakon zvjerskih ubistava oko 6 miliona Jevreja u toku II svjetskog rata, postavilo se pitanje kako živjeti nakon takvih zločina. Kako živjeti nakon zla koje je gotovo nemoguće pojmovno-jezički predstaviti i koje je dovelo u pitanje smislenost (svrhu i smisao) čovjekovog bitisanja u svijetu. Holokaust,

1 Ismet Dedeić u svome radu „Jevreji u Brčkom: Zločin nestanka i grijeh nesjećanja“, u kojem pokušava objediniti dosadašnja saznanja o zločinu genocida nad Jevrejima u Brčkom, kaže da su svjedočenja i dokumenti o boravku Jevreja na ovim prostorima tako oskudni da se može reći da je sa nestankom jevrejske zajednice, nestao i spomen o njoj. Pored toga Dedeić konstatira da su istraživanja o stradanju Jevreja u Brčkom rijetka, neujednačena, pa čak i sa kontradiktornim podacima, kao i da su najnovija obilježja o stradanju Jevreja u Brčkom pokušaji prekrajanja historije i falsifikati (2020: 299-323).

koji je proveden u našem modernom racionalnom društvu, koje je bilo na vrhu civiliziranosti i kulturnih postignuća, doveo je u pitanje samu tu racionalnost, to društvo, tu civilizaciju i kulturu (Braiterman 1963). Poezija nakon Auschwitzta je barbarska, pisao je Adorno (Hofmann 2005), jer je svaka re-rezentacija ovakvog zla manjkava. Stoga je predstavljanje, poimanje i razumijevanje ovoga radikalnog zla jedino bilo moguće oslanjajući se na fakte (Sparks 220). Re-rezentacija zločina morala je da bude povezana sa onim što re-rezentira, sa samim zločinom, sa onim što je nekada bilo življeno iskustvo zla, sa autentičnim dokumentima zla i zločina, sa autentičnim slikama žrtava, sa sudbinama onih koji su doživjeli zlo, sa izjavama učesnika i slikama stradalih, mjesta njihovog stradanja kroz čije sudbine realnost zla progovara.

Ovaj metodološki i epistemološki princip velikim dijelom je korišten u ovoj monografiji. Kroz kroki, uvodnu predstavu svakodnevnog života Jevreja na prostorima Brčkog, uz set dokumentirane građe koja se uprisutnjuje u svijesti čitaoca, monografija završava konkretizacijom i prezentacijom fakata, posebno o žrtvama zločina. Korišteni su dokumenti, izvještaji i izjave svjedoka, kao i svjedočenja preživjelih žrtava genocida, navedena su imena žrtava i njihove slike. Opisan je kontekst zločina i njegova priprema, obilježavanje žrtava žutim trakama, njihovo vezivanje žicom i odvođenje na pontonski most, mjesto egzekucije, što realistično prezentira stradanje jednog naroda, ali ne dokumentuje tako realistično samo Zlo i, posebno, njegove egzekutore.

SUOČAVANJE SA ZLOM

Druga značajna karakteristika ove monografije je da prizivanjem u javno sjećanje zla koje je vladalo na ovim prostorima priziva potrebu da se suočimo sa zlom kao takvim, čime ćemo se, najvećim dijelom, baviti u nastavku ovoga rada. Zlo koje je 1941. godine oživjelo na prostoru Brčkog, ogrnuto u ustašku ideologiju Nezavisne države Hrvatske, samo je drastičan egzemplar permanentno prisutne mračne strane čovjeka. Zlo koje je 1941. godine vladalo u Brčkom nije slučajna patološka pojava, niti aberacija u razvoju brčanskog društva.

Pogrešno bi bilo genocid nad Jevrejima posmatrati isključivo kao jevrejsko pitanje². Riječ je nova, ali je pojam drevan (Kuper 1981). Eksterminacija određenih

2 Time ne želimo relativizirati strašni zločin genocida nad Jevrejima u II svjetskom ratu. Radi se, zasigurno, o najvećem zločinu nad jednim narodom, ne samo u 20. stoljeću. No, matrica istrebljenja određenih društvenih grupa nije nova, niti je izum 20. stoljeća, nego je stalni pratilac ljudske historije, od stare Grčke do današnjih dana. Jones navodi da „studirati genocid znači studirati naše historijsko nasljeđe... Sve faze zabilježenog ljudskog postojanja i gotovo svi dijelovi svijeta imaju iskustvo genocida, na ovaj ili na onaj način“ (2006: XVIII).

društvenih grupa prisutna je od prahistorije i antike do modernog doba u gotovo svim dijelovima svijeta (Jones 2006). Stoga prikazivanje i podsjećanje na zločine nad Jevrejima 1941. godine u Brčkom, treba da inicira sjećanja i na druge zločine na ovim prostorima. Kada dovedemo do svijesti da zločin genocida nad Jevrejima nije slučajna devijantna pojava nego samo užasan egzemplar prisustva ljudskog zla u svijetu i da je zlo, latentno ili manifestno, permanentno prisutno i na ovim prostorima, moramo se zapitati: kako je moguće da deklarativno svi osuđujemo zlo, a da je zlo i dalje prisutno. To samo govori da se nismo suočili sa zlom, kao i razlozima koji dovode do njega. Stoga i ne vidimo da nam zlo ponovo kuca na vrata i da ćemo ponovo biti žrtve tog zla ili njegovih izvršioči.

Levinas smatra da samo fizička blizina i fizička vidljivost stradanja drugih, konkretan susret sa zlostavljanim licem rađa etičku odgovornost (Pollefeyt 1998). Stoga se moramo suočiti sa Zlom i Zločinom u njegovoj konkretnosti.

„Predstavite sebi: Na rukama uzdrhtale majke dijete dojenče, a unakolo upali ljudi. Oni smislili veselu šalu: miluju dijete, smijući se da i njega nasmiju, i to im polazi za rukom. Dijete se nasmijalo. U tom trenutku uperi Čovjek svoj pištolj iz blizine od nekoliko centimetara. Dijete se veselo smijulji, pruža ruke da dočepa pištolj. U tom trenutku odapne Čovjek ravno u lice i smrška mu glavu“.³

Ovaj prikaz zla nije samo književna fikcija. Ovakvo zlo se dešavalo 7. decembra 1941. godine u Brčkom kada su muslimani i Hrvati, ogrnuti u ustaške uniforme, zvjerski, udarcima čekićem u glavu ubili Emiliju Levi, Jevrejku iz Brčkog, i njene tri kćerke od 7, 9 i 11 godina i bacili ih u Savu. Slično zlo se dešavalo i maja i juna 1992. godine u Brčkom kada su srpske paravojne formacije zvjerski danima silovale Brčanku Senu V., zatim je mučili strujnim udarima. Pucnjem u glavu je 1992. godine ubijena Amila Džaferović, dojenče od 6 mjeseci iz Biljana, pored čijeg je tijela nađena jedna bijela i jedna plava dječja cucla...

Otkuda takvo, gotovo nepojmljivo, zlo u čovjeku? Ako je Bog svemoguć i milostiv, otkud onda takvo zlo u svijetu koji je On stvorio? Odgovor na pitanje o prisustvu zla u svijetu dat je u učenju o teodiceji (theos - Bog i dike - pravednost) kojim se opravdava Bog zbog prisustva zla u svijetu. Bog je, kao izraz svoje milosti, darivao čovjeku slobodu, a čovjek je zloupotrijebio tu slobodu čineći zlo, za što Bog nije odgovoran (Sparks 2016). Za Augustina i Akvinskog zlo je *privatio boni*, odsustvo dobra, tako da zlo biva bez sopstvene osnove (Sparks 2016).

3 Prevod ovoga citata iz romana *Braća Karamazovi* F. M. Dostojevskog neznatno je izmijenjen (Dostojevski 1975: 263).

Moderna koncepcija zla je prihvatila ovo amnestiranje Boga zbog prisustva zla u svijetu i odgovornost za činjenje zla locirala u čovjeka i njegovu slobodnu volju (Neiman 2002). No, za modernu koncepciju zla ono nije *privatio boni*, trenutna devijacija, slučajan defektan i perverznan događaj, bez sopstvene osnove (bitka). Jean-Luc Nancy smatra da je čovjek mjesto zla. Zlo je esencijalna predispozicija čovjeka. Ljudska bića nisu zla zato što mogu biti zla, nego zato što je zlo ukorijenjeno u ljudskom biću (Sparks 2016). Zlo je upisano u srce čovjekove slobode. Stoga zlo ne treba tražiti samo među bolesnim, perverznim i defektnim osobama, jer je zlo u svim ljudima u formi slobode izbora (odluke) između dobra i zla. Ovakvo učenje potvrđuje činjenica da su mnogi umni i ugledni građani slobodnom voljom birali zlo i zločine, što slučaj Brčkog samo potvrđuje.

Hanna Arendt je genocid nad Jevrejima definirala kao „banalnost zla“. Pod „banalnošću zla“ Arendt podrazumijeva poseban tip zločina koji se dešava u takvim okolnostima koje gotovo u potpunosti dovode do toga da zločinci niti znaju, niti osjećaju da rade nešto zlo i pogrešno (Arendt 1963). Zlo ne proizilazi iz čudovišne prirode čovjeka, nego upravo iz njegove prosječnosti i normalnosti.

Za užasne zločine nad Jevrejima počinjene decembra 1941. godine odgovorni su i brčanski muslimani i Hrvati, među kojima su i neke ugledne osobe i dobri domaćini, kao što su humanista i javni radnik dr. Abdulah Bukvica, članovi ugledne brčanske porodice Edhemović, ali i mnogi drugi ugledni građani Brčkog (Vijoglavin Mančić 2022). No, osim prononsiranih i proskribiranih ustaških dželata, tipa Montanija, monografija Tamare Vijoglavin Mančić, i ne samo ona, ne sadrži detaljnije istraživanje onih ličnosti koje su učestvovala u zločinima nad Jevrejima u Brčkom, kao ni one koji su se, prećutno ili otvoreno, solidarizirali sa ovim zločinima.⁴ To su

4 Jedan od mogućih razloga za ovako „stidljiv“ pristup autora istraživanju počinilaca zločina nad Jevrejima u Brčkom je lista Samuela Pinta od 66 osoba za koje Pinto tvrdi da su učestvovala u zločinu nad Jevrejima u Brčkom (Pinto 1952: 435-445). Mnogi istraživači genocida nad Jevrejima u BiH mehanički prepisuju ovu listu, što je uradila i autorica ove knjige. Pintova lista zasnovana je na dokaznom gradivu Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za BiH, a u samoj knjizi nije dokumentovana (Pinto 1952). Stoga je bilo potrebno da se ovi Pintovi navodi temeljno istraže i dokumentuju, jer potencijalno na ovom spisku mogu se nalaziti i nevine osobe, kao što i sam spisak može biti mnogo širi. Istraživači i pisci o zločinu nad Jevrejima u Brčkom kao da se sa nelagodom i strahom suočavaju sa ovom temom, kao da postoji prešutna suglasnost da se o tome ne istražuje i ne piše. Ni profesionalni historičari koji su se ozbiljno bavili stradanjima Jevreja u BiH kada je u pitanju Brčko, zaobilaze ovu temu, te poput Taubera (2014), samo prepisuju Pintovu listu, bez upuštanja u ozbiljnije propitivanje Pintovih navoda. Pitanje je, zašto? Da li nije bilo historijskih izvora, što može biti bitan ali ne i dovoljan razlog. Ili postoje i drugi razlozi, koje valja istražiti. Pisati o zločinu u kojem je jedan narod na najbrutalniji način „spaljen“ na prostoru Brčkog, a koji je sastavni dio jednog od najvećih zločina u historiji čovječanstva, a pri tome ni elementarno ne istražiti ko su počinio tih zločina i njihovi pomagači, nego se više od pola vijeka oslanjati na nedokumentovanu Pintovu listu, u najmanju ruku je indikativno i zaslužuje posebnu pažnju.

„prazna mjesta“ ili „mjesta šutnje“ u monografiji. Zločinci i saučesnici u zločinu su svedeni na fusnotu, pisanu jako sitnim slovima, koja se referira isključivo na istraživanja Samuela Pinta (1952). Kao da se autorica ustručavala da istražuje ovu temu, kao da se plašila da javno objavi velikim slovima imena i slike Brčaka koji su počinili zločine ili bili saučesnici u zločinu. To su „prazna mjesta“ ili „mjesta šutnje“ u monografiji. A treba da bude upravo suprotno. Istražiti, a zatim imena zločinaca i saučesnika u zločinu argumentovano javno obznaniti i osuditi. Ova monografija svjedoči da još uvijek nismo spremni za to.

To da su Abdulah Bukvica i mnogi drugi ugledni Brčaci činili zločine i bili saučesnici u zločinima, kako navodi Pinto, ne može se pravdati vanjskim povijesnim razlozima, egzistencijalnim strahom, lojalnošću vlasti... jer je taj čin u krajnjem rezultat njihove slobodne odluke⁵. Zlo proizilazi iz slobodne odluke, odluke kojom se egzistencijalno spajamo ili razdvajamo u odnosu na druge, odluke kojom se pozicioniramo na stranu zla ili na stranu dobra, smatra Jean-Luc Nancy (Morin 2015).

No, za modernog čovjeka, piše From, sloboda ima dvostruko značenje. S jedne strane ga oslobađa od tradicionalnih autoriteta, ali s druge strane ga čini izoliranim, nemoćnim i podložnim za nove okove. Spas od ove ontološke nesigurnosti moderni čovjek traži u „bjekstvu od slobode“ uspostavljanjem novih sekundarnih veza sa nečim većim i jačim izvan sebe, spreman na potčinjavanje, ali i vladanje (From 1941). No, od slobode se ne može pobjeći. Mi smo osuđeni da budemo slobodni, pisao je Sartr (1964). Sloboda nam je dana kroz našu moralnost, kroz naš moralni sud, kroz našu odluku, kroz naš izbor kako ćemo vrednovati svijet i kako ćemo djelovati u njemu, tako da su i dobro i zlo upisani u našu slobodu.⁶ Odluka se ne može izbjeći, odluka je uslov slobode (Nancy 1988).

To što smo umjesto sopstvenih moralnih prosudbi prihvatili zapovijedi Drugih ne umanjuje našu moralnu odgovornost za ono što činimo jer smo dobrovoljno prihvatili vrijednosti i ciljeve Drugih kao svoje.⁷ Time se samo prikriva sloboda izbora za zlo

5 Kant kaže da je čovjek nosilac transcendentale slobode koja je pretpostavka da možemo, bez obzira na vanjske okolnosti, biti sami svoj uzrok djelovanja u skladu sa moralnim zakonom (kategoričkim imperativom) (Vilhaur 2017). Kategorički imperativ je dati fakt uma i svaka razumna osoba može djelovati u skladu sa moralnim zakonom čiji je jedini cilj čovječanstvo i čovječnost (Snir 2010). Moralni zakon se ne gradi na tradiciji, religiji ili nekim vanjskim razlozima, nego u odnosu sa samim sobom. To je stvar samopoštovanja koje priziva ljudsko biće da saosjeća s boli i patnjama drugih kao svojim. Ako učinimo zlo drugome, osuđeni smo da živimo zajedno sa počinioцем zla u nepodnošljivoj intimi (Basutro 2016).

6 Schelling u svojim istraživanjima esencije ljudske slobode piše: „Čovjek je postavljen na vrh. Unutar sebe posjeduje sposobnost za spontano kretanje i ka dobru i ka zlu. Veze koje u njemu drže ove principe nisu nužne, nego su slobodne. Čovjek stoji pred izborom. Što god da izabere bit će njegovo djelo... Esencija čovjeka su njegova djela“ (prema White 1983: 1).

7 Još je Kant ukazao da čovjekova praktična sloboda nije dovedena u pitanje time što vrednujemo, biramo i djelamo na osnovu spoljnih impulsa i vanjskih poticaja jer su ti vanjski poticaji uvijek posredovani našim slobodnim izborom (*arbitrium liberum*) (Reath 2006).

i traži opravdanje za činjenje zla pozivajući se na poštivanje viših sila i objektivnih zakona, kako se ne bismo suočili sa moralnom odgovornošću sopstvenog slobodnog izbora.⁸ Te vanjske više sile u moderno doba su države, nacije, klase, rase... kojima ideologija daje numenalni kapacitet, što vodi slijepoj poslušnosti i destrukciji odgovornosti (Burdman 2019). Prikriivanje slobode izbora i pravdanje činjenja zla svoj racionalni izraz u moderno doba nalaze u *raison d'état* (državnom razlogu)⁹. Državnim razlozima se provodi „patološka homogenizacija“ izabranih. A svi oni koji se ne uklapaju u tu homogenizaciju izabranih bivaju asimilirani, prognani ili uništeni (Wendt 2010). Suverena teritorijalna država kao integralni dio svog suvereniteta dobila je pravo da čini genocid ili da se angažuje u genocidnom masakru, smatra Leo Kuper (1981).

To se dešavalo i ovdje u Brčkom i pravdalo državnim (nacionalnim) razlozima stvaranja Nezavisne države Hrvatske i interesima hrvatskog naroda, stvaranjem Velike Srbije i interesima srpskog naroda. No, ni državom, ni nacijom, ni klasom, ni rasom ne mogu se pravdati počinjeni zločini jer oni su uvijek posredovani našom slobodnom odlukom. Bez toga sve bi bilo dozvoljeno jer ne bi bilo odgovornosti. Stoga nije dovoljno utvrditi da su činjeni zločini i nad kim su činjeni zločini. Da bismo se oslobodili zla prošlosti mora se utvrditi i ko je činio zločine kako bi se ti zločini sankcionisali. U protivnom, zločini prošlih generacija pritiskat će kao mora mozak živih i dovoditi u pitanje „juscogens“, normu koja implicira ljudski poredak zasnovan na čovječnosti i humanosti.

MEMORIJALIZACIJA ZLA

Nakon iskustva zla (genocida), ono što ostaje žrtvama jeste sjećanje na stradanje i nada da će se pravda ostvariti. Iskustva zla (genocida) nisu podložna voljnom zaboravu jer se traumatska iskustva nekontrolisano oživljavaju u sjećanju žrtava zločina (Stone 2010). Tako memorija i genocid bivaju neodvojivi. Zločin genocida sadržava enormnu količinu zla koja se ne može bez posljedica zaboraviti. Potreba za

8 I Kant i Arendt u svojim kasnim radovima smatraju da „radikalno zlo“ proizilazi iz slobodnog izbora, a da paralelno sa tim ide prikriivanje tog slobodnog izbora, te da je „radikalno zlo“ povezano sa „banalnošću zla“ kod kojeg nema osjećaja odgovornosti za počinjenje zločine jer se sopstveni izbor pravda višim razlozima (Burdman 2019).

9 **Raison d'état** (francuski: državni razlog) u politici je načelo postupanja koje zagovara ostvarenje državnih interesa prije svega i pod svaku cijenu. Polazi od koncepcije da država, bez obzira na to kakav je njezin oblik i režim, posjeduje organsku tendenciju za povećanjem i unutarnjom konsolidacijom na račun svakoga drugoga mogućeg cilja i razloga, i stoga neizbježno teži kršenju moralnih i pravnih normi i upotrebi nasilnih sredstava. (Proleksis enciklopedija - online)

memorijalizacijom traumatskog iskustva proizlazi i iz potrebe da se oslobodimo unutarnje traume i da je socijaliziramo, odnosno javno podijelimo sa drugima. Stoga se traumatska iskustva zla moraju simbolički objektivizirati na „mjestima sjećanja“, spomenicima, muzejima, obilježenim mjestima stradanja na kojima se komemorira podsjećanjem na tragične događaje i stradale.

Ako postoji potreba za javnom memorijalizacijom iskustva zla, postavlja se pitanje gdje su „mjesto sjećanja“ u Brčkom, gdje su muzeji, spomenici, obilježena mjesta stradanja na kojima Brčaci javno komemoriraju, čuvajući od zaborava sjećanje na tragične događaje. Gdje su mjesta sjećanja na zlo iz novije povijesti Brčkog, na stradanja Jevreja i Srba od strane ustaša u II svjetskom ratu, na stradanja Hrvata nakon II svjetskog rata od strane komunističke vlasti, na stradanja Bošnjaka i Hrvata 1992. godine od strane srpskih vojnih i paravojnih formacija?

Ako se ne uzme u obzir suspektan spomenik civilnim žrtvama rata u Brčkom 1941.-1945. godine i 1992-95. godine koji, u težnji za lažnom univerzalnošću i estetski i idejno amnestira zločine (Pašalić 1992), u Brčkom nema „mjesto sjećanja“ na zla vremena i njegove žrtve. Jedino mjesto sjećanja u Brčkom na genocid nad Jevrejima bila je spomen-ploča na kojoj je pisalo:

Putniče! Na ovom mjestu noću 7. decembra 1941. godine Nijemci i ustaše su na zvjerski način poubijali i poklali mnoštvo Jevreja i drugih rodoljuba.

Ta spomen-ploča je uništena rušenjem mosta 1992. godine, kojim je započelo etničko čišćenje Brčkog, da bi 2011. godine brčanski SUBNOR uputio zahtjev da se spomen-ploča ponovo postavi sa istim tekstom. No, tekst je izmijenjen i sada na ploči piše:

Na ovome mostu tokom Drugog svjetskog rata od 1941. do 1945. godine ustaše i Nijemci su poklali i poubijali 736 Srba, Jevreja, Roma i drugih simpatizera NOP-a iz drugih naroda...

Zašto je došlo da izmjene teksta na novoj spomen-ploči, na koju niko nije reagirao osim brčanskog hroničara Ataha Mahića? Na novoj ploči se u prvi plan stavljaju srpske žrtve, a ne jevrejske. Upitno je i da li se egzekucija Srba, Jevreja, Roma i ostalih uopće vršila na mostu, jer je most bio srušen, kako navodi Mahić. No, autorica knjige niti navodi, niti komentariše ovu činjenicu i time dovodi u pitanje sopstveni moralni stav (egzistencijalno pozicioniranje) pri pisanju ove knjige.

Na samom kraju knjige stoji slika prve spomen-ploče koja svjedoči o stradanju Jevreja u Brčkom 1941. godine, spomen-ploče koje više nema. Na ovom mjestu, kao i kod prikaza brčanskih eksponenata Zla, pojavljuju se „prazna mjesta“ ili „mjesto

šutnje“ u knjizi. Autorica je postupila upravo onako kako se stoljećima egzistencijalno pozicioniraju građani Brčkog. Okrenula je glavu na drugu stranu. O zločinima nad Jevrejima se i može govoriti i pisati, jer su oni izborili legitimitet sopstvenog stradanja. Svo ostalo zlo i zločine, kao i počinioce zločina treba zaboraviti, potisnuti iz svijesti, da se ne vide, da se ne čuju, da se ne imenuju, vjerujući da ćemo tako biti pošteđeni zla (MacIntyre 2006).

No, i kao takva, monografija *Tragom brčanskih Jevreja* je dobro došla historiografska minijatura otimanja od zaborava prisustva zla na ovim prostorima. I mnogo više od toga. Jer na njenim „praznim mjestima“ „mjestima šutnje“ otčitava se generalni nedostatak moralnog stava da se suočimo sa Zlom u sebi i oko sebe. A od Zla se ne može pobjeći, jer je ono uvijek potencijalno u nama i oko nas, kao sastavni dio čovjekove slobode. Zlu se moramo suprotstaviti, zlo moramo javno osuditi sopstvenom moralnom odlukom. Stoga ova „mjesto šutnje“ ukazuju na potrebu promjene sopstvenog moralnog egzistencijalnog pozicioniranja. U protivnom, novo zlo je pred vratima, sa čijim dolaskom ćemo ponovo biti ili žrtve ili zločinci. Ili i jedno i drugo. A tada:

*Domaći bijes će i građanski rat
Zahvatiti našu zemlju svu,
Krvoproliće s uništenjem bit će
Tako često, a grozote stalne
Da će se majka osmjehnuti samo
Kad im ruke rata odojčad čereče,
Svako sažaljenje bit će ugušeno
Navikom na te strahote.*

(Shakespeare)

LITERATURA

1. Arendt, Hannah (1963), *Eichmann in Jerusalem: A report on the banality of evil*, The Viking Press, New York
2. Basurto, Amando (2016), "Hannah Arendt's Kantian Socrates: Moral and political Judging", *Teoria Politica*, Annali VI, 315-334.
3. Braiterman, Zachary (1963), *(God) After Auschwitz: Tradition and Change in Post-Holocaust Jewish Thought*, Princeton University Press

4. Rizvanović, Samija (ur.) (1985), *Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u*, Univerzal, Tuzla
5. Burdman, Javier (2019), "Between banality and radicality: Arendt and Kant on Evil and Responsibility", *European Journal of political Theory*, 18(2), 174-194.
6. Dedeić, Ismet (2020), "Jevreji u Brčkom: Zločin nestanka i grijeh nesjećanja", u: *Migracije i Brčko*, Zbornik radova, Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla, 299-323.
7. Dostojevski, Fjodor (1975), *Braća Karamazovi*, Znanje/Zora, Zagreb
8. From, Erich (1941), *Escape from Freedom*, Avon Books, New York
9. Hofmann, Klaus (2005), "Poetry after Auschwitz - Adorno's Dictum", *German life and letter*, 58(2), 182-194.
10. Jones, Adam (2006), *Genocide, A Comprehensive Introduction*, Routledge
11. Mahić, Atah (n. d.), „Tko i zašto prekraja istoriju Brčkog“, <https://dzematrahic.ba/index.php/historija/brckog-i-okoline/8777-tko-i-zato-prekraja-historiju-brckog-2>
12. Kuper, Leo (1981), *Genocide*, Yale University Press
13. MacIntyre, Alasdair (2006), "Introduction „Naming Evil Judging Evil“ edited by R. W. Grant", University press of Chicago, Chicago-London, 1-15.
14. Morin, Marie-Eva (2015), "We Must Become What We Are", u: Sanja Dejanovic (ed.), *Nancy and Political*, Edinburgh University Press, 21-43.
15. Nancy, Jean-Luc (1988), *Experience of Freedom*, Stanford University Press, Stanford
16. Neiman, Susan (2002), *Evil in Modern Thought*, Princeton University Press, Oxford
17. Pašalić, Enes (2022), "Ko i kojim civilnim žrtvama rata u Brčkom podiže spomenik". <https://istraga.ba/kultura-sjecanja-po-medunarodnom-planu-ko-i-kojim-civilnim-zrtvama-rata-u-brckom-podize-spomenik/>; pristupljeno 25. 08. 2023.
18. Pinto, Samuel (1952), *Zločini okupatora i njihovih pomagača nad Jevrejima u BiH*, Sarajevo
19. Pollefeyt, Didier (1998), "How Modern is a Holocaust", u: Marilyn F. Nefsky (ed.), *The Pall of the Past: The Holocaust, Genocide and the 21st Century*, University of Washington, 101-110.
20. Reath, Andrews (2006), "Kant's Critical Account of Freedom", u: Graham Bird (ed.), *A Companion to Kant*, Blackwell, 275-291.

21. Sartr, Jean-Paul (1964), *Egzistencijalizam je humanizam*, Veselin Masleša, Sarajevo
22. Snir, Itay (2010), "The New Categorical Imperative and Adorno's aporetic moral philosophy", *Continental Philosophy Review*, 43(3), 407-437.
23. Stone, Dan (ed.) (2001), *Theoretical Interpretations of the Holocaust*, Brill, Amsterdam-Atlanta
24. Stone, Dan (2010), "Genocide and Memory", u: *The Handbook of Genocide Studies*, edited by Bloxham and Moses, Oxford University Press, 102-120.
25. Šekspir, Viljem (1963), *Timon Atinjanin; Julije Cezar: tragedije*, Kultura, Beograd
26. Tauber, Eli (2014), *Holokaust u Bosni i Hercegovini*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo
27. Vijoglavin Mančić, Tamara (2023), *Tragom brčanskih Jevreja*, Vlada Brčko Distrikta BiH – Jevrejska zajednica BiH, Brčko
28. Vilhaur, Benjamin (2017), "Immanuel Kant", u: *Routledge Companion to Free Will*, Routledge
29. Wendt, Anton Weiss (2010), "The State and Genocide", u: *The Handbook of Genocide Studies*, edited by Bloxham and Moses, Oxford University Press, 81-101.
30. White, Alan (1983), *Schelling: An Introduction to the System of Freedom*, Yale University

ENCOUNTER WITH EVIL THROUGH THE MONOGRAPH *TRACING BRCKO'S JEWS* BY TAMARA VIJOGLAVIN MANČIĆ

Summary

In 2022, the Department for the Public Register of the Government of Brčko District of BiH, Section for Archive, and the Jewish Community of BiH, published the monograph *Tracing Brcko's Jews* (Monograph), authored by Tamara Vijoglavin Mančić. It is, in Brcko's circumstances, a valuable and rare publication which, in a concise, graphic, well-documented, and methodical way, brings back from oblivion the tragic fate of the Jews, who made a significant contribution to the economic and cultural development of the city, and who were, at one historical moment, most brutally exterminated from the area of Brcko. Today, there are no traces of their habitation in Brčko, nor a "place of memory" of their tragic fate. As such, the Monograph *Tracing Brcko's Jews* is a historiographical miniature of snatching from oblivion the presence of Evil in these parts. And much more than that. Because in her "places of silence" we can read off the lack of our freedom to face the Evil in ourselves and around us. And you can't escape from Evil, because it is always potentially within us. We must confront Evil, both within us and around us. Therefore, these "places of silence" ask for a change one's existential positioning. Otherwise, a new Evil is at the door, with whose arrival we will again be either victims or criminals. Or both.

Keywords: Jews; historiography; remembrance; places of silence; Evil; extermination; genocide; radical evil; free will

Adresa autora
Author's address

Enes Pašalić
samostalni istraživač, Brčko
pasalicenes@yahoo.com